

Алексеев О. О.

Формування пам'яткоохоронного законодавства в перші роки радянської влади (1917–1920 рр.)

Стаття присвячена аналізу нормативно-правових документів та їх практичного застосування відносно розвитку вітчизняного законодавства в сфері охорони пам'яток історії та культури радянської доби.

Ключові слова: охорона пам'яток, законодавство, радянська доба.

Актуальність дослідження. В умовах, коли вітчизняна нормативно-правова база у галузі пам'яткоохоронної роботи лише набуває форм, важливими є напрацювання не лише міжнародних інституцій, а й вітчизняної історії розвитку законодавства. На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається певна зміна пріоритетів у питанні вивчення цінності тих об'єктів культурної спадщини, що були встановлені за часів радянської влади. Переосмислення історичних подій веде до постановки питання щодо подальшого використання та збереження пам'яток радянської доби. Відповідно постає завдання не лише перегляду певних сторінок історії, а й більш глибокого дослідження процесів і нормативних документів СРСР в питанні встановлення та охорони пам'яток історії та культури.

Вітчизняна історіографічна база в питанні дослідження розвитку та становлення пам'яткоохоронного законодавства в нашій країні знаходиться лише на почат-

ковому етапі та лише окреслює проблему в загальних рисах. До основних робіт можемо віднести дослідження В. Акуленко, зокрема монографію „Охорона пам'яток культури в Україні 1917-1990” та окремі статті Г. Рудія, О. Нестулі. Подібні матеріали носять синтетичний і узагальнюючий характер, проте, мало відносяться до практичної постановки проблематики збереження та використання як конкретних об'єктів культурної спадщини, так і раніше напрацьованого досвіду в галузі.

Завдання статті – аналіз нормативно-правових документів та їх практичного застосування відносно розвитку вітчизняного законодавства в сфері охорони пам'яток історії та культури, які увічнюють події радянської доби.

З приходом у 1917 році до влади більшовиків почався етап фактично безконтрольного ставлення до культурної спадщини країни. Використання терміну „грабуй награване” призвів до нищення монументальних пам'яток та відвертого роз-

крадання національної культурної спадщини. Перші роки радянської влади можемо охарактеризувати двома основними напрямками у втраті пам'яток культури, це, по-перше, вивіз предметів старовини за кордон емігрантами та, по-друге, знищення пам'яток революційно налаштованими масами. Певну підтримку по другому пункту здійснювала й офіційна влада радянської країни. 14 квітня 1917 року вийшов декрет Ради Народних Комісарів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РНК РРФСР) „Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проєктів пам'ятників Російської соціалістичної революції”. Відповідно до декрету, в термін до 1 травня необхідно було знести пам'ятники, так звані „потворні істукани”, які на думку нової влади не становили ні історичної, ні художньої цінності.

Проте, в цей же час можемо спостерігати і процеси, направлені на збереження загальнонародного культурного надбання країни. 4 березня 1917 року, з ініціативи О. Горького та за участі відомих письменників та художників, пройшла нарада щодо питання збереження історичних пам'яток. За її результатами перед Тимчасовим урядом та Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів були поставлені невідкладні питання щодо охорони історико-художніх цінностей, які залишалися в колишніх царських та великокняжих палацах в Петрограді, Царському

Селі, Гатчині, Петергофі, Москві, Варшаві, Криму, Біловезькій пущі, музеях – Російському, Ермітажі, Оружейній палаті, Херсонському і Керченському археологічних та інших.

Реагуючи на звернення науковців та розуміючи питання необхідності збереження історико-культурних цінностей, Петроградська Рада вже 8 березня у газеті „Известия” видало Відозву ради робітничих і солдатських депутатів, яка заклала підвалини ставлення до пам'яток культури: «Громадяни, старих хазяїв немає, після них лишилася величезна спадщина. Тепер вона належить всьому народові.

Громадяни, бережіть цю спадщину, бережіть картини, статуї, будівлі - це втілення духовної сили вашої та предків ваших.

Мистецтво - це те прекрасне, що талановиті люди зуміли створити навіть під гнітом деспотизму і що свідчить про красу, про силу людської душі.

Громадяни, не торкайтесь жодного каменя, оберігайте пам'ятники, будівлі, старі речі, документи - все це ваша історія, ваша гордість. Пам'ятайте, що все це ґрунт, на якому зростає ваше нове народне мистецтво» [1, с. 15 -16].

Відозва стала фактично першим нормативно-правовим документом, щякий хоча і на декларативному рівні, але заклав майбутню політику щодо збереження об'єктів культурної спадщини та історико-художніх цінностей.

Крім перших намагань зберігати культурні цінності, радянська влада, розуміючи важливість ідеологічно-виховного моменту пам'яток, активізує вже на початку свого існування роботу зі спорудження нових об'єктів, які б віддзеркалювали вже новий суспільний устрій і вшановували нові цінності.

На виконання нового суспільного завдання було створено Особливу комісії при Народному комісаріаті освіти. Їм доручалося визначити перелік пам'ятників, які підлягають демонтажу. Комісії пропонувалось мобілізувати художні сили з метою вироблення проектів пам'ятників на честь революційних подій та встановлення їх до 1 травня поточного року [2]. Пізніше, а саме, 7 травня 1919 р. РНК України своїм Декретом повторило норми, визначені РНК РРФСР 14 квітня 1919 р.

Загалом, літо 1918 року характеризувалося намаганням радянської влади створити відповідні пам'ятники, які б символізували прихід нового ладу, нового світосприйняття. РНК РРФСР своїми Постановами та Декретами визначило списки осіб (історичних діячів), яких необхідно було увічнити в пам'ятниках.

5 червня 1918 р. вийшла Постанова РНК РРФСР про проведення конкурсу на проект пам'ятнику Карлу Марксу з виділенням на його спорудження одного мільйону карбованців. Крім того, рекомендувалось провести переговори зі спад-

коємцями Карла Маркса в Лондоні на предмет виконання постанови [3].

Наступною своєю постановою (17 липня 1918 р.) Рада Народних Комісарів доручила Народному Комісаріату освіти розробити список осіб, гідних спорудження пам'ятників [4]. Початково вказана постанова стосувалася лише Москви, проте список осіб, рекомендованих Народним Комісаріатом освіти, з часом розповсюдився всією територією країни. Зазначений список було опубліковано у газеті „Известия” від 2 серпня 1918 р. за підписом В. Леніна. Список розподілявся на підрозділи: революціонери і громадські діячі (31 особа), письменники і поети (20 осіб), філософи та вчені (3 особи), художники (7 осіб), композитори (3 особи), артисти (2 особи). До списку увійшли герої давнини (Спартак, Тиберій Гракх), діячі Французької революції (Марат, Робесп'єр), основоположники теорії комунізму (Маркс, Енгельс), російські революціонери (Рилєєв, Бакунін), серед вчених (Ломоносов, Менделєєв), діячі мистецтва (Рубльов, Кіпренський, Мусоргський), письменники і поети (Толстой, Шевченко, Гоголь, Скворода) [5].

Значним кроком в охороні культурної спадщини, що розширив правові норми в галузі охорони пам'яток, став Декрет РНК РРФСР „Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ”, прийнятий 5

жовтня 1918 р. Декретом визначалась необхідність провести першу державну реєстрацію предметів і пам'яток старовини та створити Комісію по охороні і реставрації пам'яток мистецтва та старовини. Крім того, передбачалося укладання охоронних грамот на об'єкти та створення системи державного контролю зі зміною власників пам'яток. Окремим пунктом визначалось, що невиконання декрету підлягає відповідальності за всією суворістю революційних законів.

Таким чином, діяльність більшовицької влади у сфері охорони історико-культурних цінностей можемо охарактеризувати як період нищення старого, розграбовування художніх цінностей та, в той же час, намагань зберегти культурне надбання і створити пам'ятки нової епохи.

Спостерігається на початку радянської влади і намагання по новому побудувати відносини в охороні культурних цінностей з територіями, які раніше входили до складу Російської імперії, зокрема, України. Так, 24 листопада 1917 р. РНК і ВЦВК за участі Леніна прийняли рішення „Про передачу трофеїв українському народові”. Рішення передбачало повернути українському народові прапори, клейноди, гармати, булави, бунчуки тощо, вивезені з України за часів Катерини II.

Передачу історичних реліквій передбачалося здійснити в урочистій формі народного свята. Разом з пам'ятками мала бути передана грамота: „Народ велико-

русський і революційний Петроград з привітом надсилає вільному Києву священний дар на знак братерства народів. Хай славиться і міцніє братерський союз вільних народів Росії”.

Проте запланована передача історичних реліквій не була втілена у життя. Пояснення цьому знаходимо у взаємному небажанні більшовиків та Української центральної ради визнати легітимність влади один одного. 1 грудня 1917 р., коли делегація Центральної ради прибула до Петрограду, РНК, у зв'язку з відсутністю звернення, відмовилась передавати пам'ятки. Керівництво Ермітажу було ще більш категоричним, відмовившись від цього кроку за будь-яких умов.

РНК РРФСР змінила процедуру передачі: „Дальші переговори про строк і порядок передачі реліквій вести з Українською фракцією Центрального Виконавчого Комітету і офіційну передачу здійснити в руки довіреної особи цієї фракції” [1, с. 26]. Але в умовах громадянської війни до цього питання більше не поверталися і воно залишилося нерозв'язаним.

У 1918 р. проводилась робота по збереженню пам'яток і місцевими органами самоврядування. 26 лютого 1918 р. Виконавчий комітет Рад Катеринославської губернії видав повітовим Радам розпорядження „Про заходи охорони творів старовини, мистецтва і науки”. У документі висловлюється занепокоєння тим, що внаслідок революційних подій відбувається

масове залишення поміщиками та великими землевласниками своїх садиб, більшість з яких становлять цінність в архітектурному відношенні. У деяких з них зберігаються цінні твори старовини, мистецтва і науки: друковані твори, рукописи, гравюри, малюнки, карти, плани, моделі, барельєфи, статуї, монети. Повітовим Радам вказувалось на те, що необхідно вжити енергійних заходів щодо збереження цих дорогоцінних творів, які згодом збагатять національне надбання [6, с. 757-758].

Фактично аналогічною за змістом стала вказівка Ялтинського повіту від 25 березня 1918 р. усім волосним радам, за якою на створені культурно-освітньо-агітаційні комісії покладалося провести реєстрацію всіх книг, рукописів, а також творів мистецтва, які перебувають в садибах і палацах націоналізованих і скасованих приватновласницьких маєтків [1, с. 27].

Цікавим зразком охоронного договору початку радянського періоду, який в певній мірі показує зацікавленість більшовицької влади у збереженні національного історичного надбання, стало охоронне свідоцтво, видане архіву Управління Київської шкільної округи. Наводимо його повністю: „Архів Управління Київської шкільної округи, котрий має історичну цінність, знаходиться під нашою охороною. Урядовці архіву мають продовжувати свою працю й охороняти архів від псуван-

ня та знищення. Жоден документ не може бути виданий з архіву без дозволу Комісара по охороні культурних установ і організацій” (підписано військовий комендант М. Щорс, 8 лютого 1919 р.) [1, с. 29].

В лютому 1919 р. у м. Харкові на виконання Декрету „Про знесення пам’ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам’ятників російської соціалістичної революції” при Наркомосі УРСР, на правах окремого відділу, було створено Всеукраїнський комітет охорони пам’яток старовини і мистецтва (ВУКОПСМ). На нього покладалось завдання здійснювати облік, реєстрацію, вивчення і популяризацію пам’яток, націоналізацію найвизначніших з них [2].

Беручи до уваги і поклавши в основу декрети РНК РРФСР про націоналізацію Третьяковської та Щукинської картинних галерей, 23 червня 1919 р. РНК УРСР прийняла Декрет „Про націоналізацію Київського міського музею і музейних збірок В. М. Ханенко та О. Г. Гансена” [1, с. 31].

Активну участь у боротьбі з розкраданням історичних цінностей приймала Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (ВЧК). ВЧК, виконуючи спеціальний Декрет РНК РРФСР, взяла під свій контроль охорону предметів та об’єктів старовини. Було направлено розпорядження відділам ВЧК - вжити рішучих заходів щодо бо-

ротьби з розкраданням пам'яток історії, у випадку виявлення пограбованих й прихованих цінностей; їх необхідно було конфіскувати та передати у відповідні відділи Рад, або повідомити у Наркомос РРФСР [1, с. 35].

Висновки. Таким чином, було закладено фундамент для системного підходу до охорони культурних цінностей в країні. Почали формуватися як нормативно-правова база, так і закладатися підвалини до створення охоронних товариств та організацій, як на загальнодержавному, так і місцевих рівнях.

11–12 грудня 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді Рад (м. Харків) Українську Народну Республіку було проголошено Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На цьому ж з'їзді було прийнято рішення про визнання чинними на території України всіх прийнятих декретів і розпоряджень РНК РРФСР [7].

Загалом характеризуючи період з 1917 по 1920 рр. мусимо вказати, що нова радянська влада виявила неабияку зацікавленість в збереженні історико-культурних цінностей, щоправда громадянська війна та відсутність чіткого розуміння справи призвели до великих втрат об'єктів культурної спадщини. Проте період дав основу становленню та розвитку законодавства з охорони пам'яток мистецтва і старовини. Почали окреслюватися і визначатися державні і громадські організації у цій галузі.

Простежується певний еволюційний розвиток нормативно-правової бази від знесення пам'яток царизму до взяття на облік об'єктів старовини, створення умов для їх збереження та належного використання. Фактично, протягом 1917–1918 рр. було закладено організаційні основи державної охорони пам'яток та прийняті перші законодавчі акти – декрети, в яких втілювалось нове радянське право. Крім того можемо спостерігати доволі схожі процеси в питанні ставлення до пам'яток на критичних зламах змін державного устрою, що дозволяє врахувати ті помилки які були допущені раніше і попереджувати їх в майбутньому.

Джерела та література

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В.І. Акуленко. - К. : Вища школа, 1991. - 274 с.
2. Исторический документ – апрель [Електронний ресурс]. Режим доступа : http://www.kotlin.ru/newspaper/2008/05/22/newspaper_3493.html
3. Постановление СНК РСФСР „О ассигнование одного миллиона рублей на сооружение памятника Карлу Марксу” // Известия ВЦИК. - 1918. - 5 июня.
4. Постановление СНК РСФСР «Об установке в Москве памятников известным людям» // Известия ВЦИК. -1918. - 17 июля.

5. Список особ, которым предусмотрено установить монументы в г. Москва, и других городах РСФСР // Известия ВЦИК. - 1918. - 2 августа.
6. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. - К. : Держполітвидав УРСР, 1957. - 340 с.
7. Украинская Советская Социалистическая Республика (Онлайн энциклопедия) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
// <http://hiclub.ru/slova/620/30.php>

В статье анализируются нормативно-правовые документы и их практическое применение относительно развития отечественного законодательства в сфере охраны памятников истории и культуры в советский период.

Ключевые слова: охрана памятников, законодательство, советский период.

In article is standard-legal documents and their practical application concerning development of the domestic legislation in sphere of protection of monuments of history and culture during the Soviet period are analyzed.

Key words: protection of monuments, the legislation, the Soviet period.